

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Περιοδική έκδοση
του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πόλη και Ύπαιθρος στη Μεσόγειο

Με την ευγενική υποστήριξη
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Περίοδος Γ'
Παράρτημα αρ. 2
Δεκέμβριος 2012

**ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ**

Διοικητικό Συμβούλιο

Πρόεδρος:	Νικήτας Πάσσαρης
Αντιπρόεδρος:	Βάνια Χήναρη
Γενικός Γραμματέας:	Άννα Τσοκανή
Ταμίας:	Σωκράτης Λούπας
Μέλη:	Γρηγόρης Δελημάρης Γιώργος Μιχαήλ Αντώνης Αμπούτης

Συντακτική Επιτροπή

Σμαράγδη Αρβανίτη
Θοδωρής Κουτσογιάννης
Μιμίκα Κρίγκα
Ίκαρος Μαντούβαλος
Ελένη Μπενέκη
Διονύσης Μουρελάτος
Βάνια Χήναρη

Επιστημονική Επιμέλεια

Διονύσης Μουρελάτος

Επιμέλεια Έκδοσης

Σπύρος Μοσχονάς

ΟΡΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

Τα δημοσιευόμενα κείμενα εκφράζουν τη γνώμη και υπογράφονται από τους συγγραφείς τους, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό τους. Δεν δημοσιεύονται σύγχρονα λογοτεχνικά έργα ή άρθρα πολιτικού περιεχομένου.

Οι εργασίες πρέπει να είναι γραμμένες στη νεοελληνική γλώσσα κατά το μονοτιζό σύστημα και να συνοδεύονται από σύντομη περίληψη σε κάποια από τις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες με τη μέριμνα του συγγραφέα. Χρήση ξένης γλώσσας επιτρέπεται μόνο σε μη ελληνόγλωσσους συνεργάτες. Σε αυτή την περίπτωση, οι εργασίες συνοδεύονται απαραίτητα από ευρεία περίληψη στα ελληνικά. Οι συνεργασίες παραδίδονται στη Σ.Ε. τυπωμένες και συνοδευόμενες από ψηφιακό αρχείο όπου το κείμενο θα εμφανίζεται ως Word document. Οι εργασίες στον παρόντα τόμο υποβλήθηκαν σε δύο ανώνυμους κριτές και δημοσιεύτηκαν μετά από τη σύμφωνη γνώμη τους.

Η αρίθμηση των παραπομπών είναι συνεχής στα όρια κάθε άρθρου ή άλλης συμβολής. Το σύστημα παραπομπής καθορίζεται ως εξής: για μονογραφίες, όνομα συγγραφέα στην ονομαστική (προηγείται το επίθετο), τίτλος σε πλάγια, τόπος/χρόνος έκδοσης, σελίδες (χωρίς σ. ή σελ.) για περιοδικά, όνομα συγγραφέα στην ονομαστική (προηγείται το επίθετο), τίτλος άρθρου σε όρθια στοιχεία και με εισαγωγικά, τίτλος περιοδικού σε πλάγια, αριθμός τεύχους ή τόμου, έτος έκδοσης σε παρένθεση, σελίδες με αραβικούς χαρακτήρες χωρίς να προηγείται σ. ή σελ.

Οι συντομογραφίες την πρώτη φορά που εμφανίζονται παρουσιάζονται αναλυτικά. Για παραπομπή στην ίδια σελίδα χρησιμοποιείται η ένδειξη ό.π. (σε όρθια ή πλάγια στοιχεία ανάλογα με το τι αντικαθιστά). Υπάρχει η δυνατότητα καταχώρισης ασπρόμαυρων φωτογραφιών και πινάκων, που αριθμούνται και συνοδεύονται από σχόλια με την ευθύνη του συγγραφέα.

Το περιοδικό ανταλλάσσεται με επιστημονικά περιοδικά, επετηρίδες κ.λπ.

Διεθνής Κωδικός αριθμός κυκλοφορίας ISSN 1107-9029

© Φοιτητικός Σύλλογος Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Α' και Β' κύκλου
Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
[χώρος Μουσείου, Κτήριο Φιλοσοφικής, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 15784 Αθήνα]

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

AA:	Archäologischer Anzeiger
AE:	Αρχαιολογική Εφημερίς
AAA:	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ:	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΘΗΝΑ:	Αθηνά. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας
Αθηναϊκά:	Αθηναϊκά. Περιοδικό του Συλλόγου των Αθηναίων
AJA:	American Journal of Archaeology
ArchStorSir:	Archivio Storico Siracusano
AttiVenezia:	Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti
AZ:	Archäologische Zeitung
BMGS:	Byzantine and Modern Greek Studies
BSA:	Annual of the British School at Athens
Byzantion:	Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines
ByzBul:	Byzantinobulgarica
CFHB:	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CronA:	Cronache d'Archeologia e d'Arte
DOP:	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ:	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΠΣ ΑΠΘ:	Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Θεολογία:	Θεολογία. Επιστημονικό περιοδικό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος
GiornScLettSic:	Giornale di Scienze e Lettere per la Sicilia
Hermes:	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie
IstMitt:	Instanbuler Mitteilungen
JMA:	Journal of Mediterranean Archaeology
Klio:	Klio. Beiträge zur alten Geschichte
Kokalos:	Κώκαλος. Studi pubblicati dall'Istituto di storia antica dell'Università di Palermo
MEE:	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη
MEFRA:	Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole Française de Rome. Antiquité
MemLinc:	Memorie della Classe di Scienze morali e storiche dell'Accademia dei Lincei
NSc:	Notizie degli Scavi di antichità
OpAth:	Opuscula Atheniensa
ΠΑΕ:	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Palladio:	Palladio. Rivista di Storia dell'Architettura e restauro
Pemptousia:	Πεμπουσία. Πολιτισμός, Επιστήμες, Θρησκεία
PG:	Patrologia Graeca
Polis:	Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico
REB:	Revue des Études Byzantines
REG:	Revue des Etudes Grecques
RTA:	Rivista di Topografia Antica
SkrAth 4o:	Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series in 4o
Studi Acrensi:	Atti dell'Istituto di Studi Acrensi
TIB:	Tabula Imperii Byzantini

Πέρα από τη θάλασσα. Η Μεσόγειος ως διανοητική κατηγορία

Βάσω Σειρηνίδου

Για κάποια ιστορικό που «έρχεται» ερευνητικά από τα Βαλκάνια, η πρόσκληση του περιοδικού *Διαχρονία* να συμμετάσχει στο τεύχος - αφιέρωμα για τη Μεσόγειο αποτελεί μια ευχάριστη αφορμή μετάβασης σ' έναν άλλο οικείο τόπο της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας, που σε σχέση με το βαλκανικό του αντίστοιχο έχει το προνόμιο να φέρει συνδηλώσεις, αν όχι περισσότερες θετικές, τότε σίγουρα περισσότερες θελκτικές.

Από τα Βαλκάνια, λοιπόν, του αρνητικά φορτισμένου οθωμανικού παρελθόντος, στη Μεσόγειο του ευρωπαϊκής εμβέλειας κλασικού ιδεώδους· από την μαρτυρημένη της Ευρώπης, στο λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού· από την κατάκτηση και τους συγκρουόμενους εθνικισμούς στη συνεκτική δύναμη του περιβάλλοντος και της θάλασσας, στους εμπόρους και τους ναυτικούς που ενώνουν λιμάνια και πολιτισμούς· από το ψυχροπολεμικό σιδηρούν παραπέτασμα, στο μεσοαστικό club Med· από το γκριζο στο ηλιόλουστο.

Η επένδυση μιας γεωγραφικής επιφάνειας με πλήθος σημειομένων ή η μετωνυμική χρήση της δεν είναι ασφαλώς φαινόμενα με μεσογειακή ή βαλκανική αποκλειστικότητα. Στο θέμα της Μεσογείου, ωστόσο, αξίζει να σταθούμε περισσότερο, καθώς είναι η μοναδική περίπτωση που μια υδάτινη επιφάνεια, μια θάλασσα, γίνεται προσδιοριστικό, ταυτόχρονα, μιας ενδοχώρας, ενός κλίματος, μιας βλάστησης, ενός τοπίου, μιας δίαιτας, ενός σωματότυπου, ενός ταμπεραμέντου, μιας ηθικής, ενώ παράλληλα αποτελεί μέτρο σύγκρισης ή δανείζει το όνομά της σε άλλες θάλασσες, όπου το εμπόριο, η ναυτιλία και οι επικοινωνίες, οι αναγνωρίσιμοι τόποι της μεσογειακής ιστορίας, ήταν επίσης ζωηρές. Ο χαρακτηρισμός της Βαλτικής ως «Μεσογείου του Βορρά» είναι ήδη

αρκετά γνωστός, ενώ πρόσφατα νέες Μεσόγειοι προστέθηκαν στον παγκόσμιο χάρτη των θαλασσών: η ατλαντική Μεσόγειος ή ο μεσογειακός Ατλαντικός, η καραϊβική Μεσόγειος μέχρι και η ιαπωνική Μεσόγειος¹.

Αυτή ακριβώς η επιτυχία μιας θάλασσας να αποικιοποιεί νοηματικά ή ρητορικά τη στεριά, τους ανθρώπους, τις συμπεριφορές ή άλλες θάλασσες είναι που καθιστά τη Μεσόγειο ιστοριογραφικό πρόβλημα. Με άλλα λόγια, μπορούμε να θεωρήσουμε τη Μεσόγειο ως μια ενιαία και διακριτή πολιτισμική περιοχή που ορίζεται από γεωγραφικά φράγματα; Ή, ακόμα περισσότερο, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη Μεσόγειο ως κατηγορία, ως εννοιολογικό πλαίσιο ή ως ματιά μέσα από την οποία προσεγγίζουμε το ερευνητικό μας αντικείμενο;

Το παρόν κείμενο δεν σκοπεύει να λύσει το ιστοριογραφικό πρόβλημα της Μεσογείου αλλά, με αφορμή το τεύχος-αφιέρωμα του περιοδικού *Διαχρονία* στη Μεσόγειο, να το επικαιροποιήσει και ίσως να το επιτείνει. Να υπογραμμίσει δηλαδή την ιστορικότητα τόσο του μεσογειακού φυσικού περιβάλλοντος όσο και της μεσογειακής κουλτούρας, αναδεικνύοντας τους δρόμους και τους λόγους μέσα από τους οποίους η Μεσόγειος από θάλασσα έγινε ερμηνευτικό *pas-se-partout* κοινωνιών και πολιτισμών. Η ανακάλυψη της άλλης, μη υδάτινης, Μεσογείου είναι, λοιπόν, το θέμα αυτού του άρθρου.

Είτε ως ενοποιημένος πολιτικός χώρος υπό το σκήπτρο της Ρώμης, η γνωστή *mare nostrum*, είτε ως διεθνής αγορά και ενιαίος οικονομικός χώρος υπό το σκήπτρο της Βενετίας, θρησκευτική θάλασσα των σταυροφοριών ή θάλασσα του πολιτισμού στα χρόνια της Αναγέννησης, η Μεσόγειος δεν ήταν ποτέ απλώς μια υδάτινη επιφάνεια.

Όμως η ιδέα της Μεσογείου ως διακριτής γεωγραφικής ενότητας, με ιδιαίτερη μορφολογία, κλωρίδα, πανίδα, κλίμα και συναφή με αυτές πολιτισμικά γνωρίσματα, η οποία είναι ευρύτατα διαδεδομένη σήμερα και στην οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον του παρόντος άρθρου, είναι λιγότερο παλιά απ' όσο ίσως φανταζόμαστε. Προετοιμάστηκε μέσα από τα έργα των Αράβων και Ιταλών χαρτογράφων του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης όσο και από τις διαδρομές, τις στάσεις και τα γραπτά τεκμήρια των ευρωπαϊών προσκυνητών στους Αγίους Τόπους και της αριστοκρατικής *Grand Tour*, αυτής της κυριολεκτικά διαβατήριας τελετής για τους εύπορους και φιλοπερίεργους νέους της Ευρώπης του 17ου και του 18ου αιώνα, που υπήρξε καθοριστική για την προβολή και εμπέδωση της αναγεννησιακής εικόνας της Μεσογείου, τουλάχιστον στην ελληνορωμαϊκή της εκδοχή, ως πατρίδας του κλασικού ιδεώδους και μήτρας του ευρωπαϊκού πολιτισμού². Συστηματοποιήθηκε, ωστόσο, από τον 19ο αιώνα υπό το βάρος δύο παραγόντων,

1. Abulafia, D., "Mediterraneans", στο Harris, W. H. (ed.), *Rethinking the Mediterranean*, Οξφόρδη 2005, 64-93.

2. Horden, P. - Purcell N., *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη 2000.

συχνά διαπλεκόμενων. Ο πρώτος ήταν η θεμελίωση της σύγχρονης επιστήμης της γεωγραφίας, μέσω της υιοθέτησης εκ μέρους της ερμηνευτικών μοντέλων και ταξινομητικών εργαλείων των φυσικών επιστημών. Η ανάγκη αναδιοργάνωσης της σωρευμένης γεωγραφικής γνώσης στη βάση νέων κατηγοριών ταξινόμησης προέκυψε ως αποτέλεσμα της διάρρηξης των παραδοσιακών πολιτικών συνόρων στην Ευρώπη, που προκάλεσαν οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι. Η αναζήτηση ορίων που δεν θα επηρεάζονταν από πολιτικές ή άλλες αλλαγές στη μικρή διάρκεια, οδήγησαν σε ταξινομητικές προτάσεις που έδιναν έμφαση στους σταθερούς συντελεστές της γεωγραφικής διαίρεσης. Ως τέτοιοι θεωρήθηκαν οι ήπειροι, οι υδάτινες επιφάνειες, η μορφολογία του εδάφους, ο τύπος του κλίματος, η χλωρίδα και η πανίδα³. Ο δεύτερος παράγοντας ήταν η αύξηση, ιδίως από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, της γεωπολιτικής σημασίας της Μεσογείου μέσα σ' ένα κλίμα αυξανόμενου ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Παρά την όχι ευκαταφρόνητη γαλλική συμβολή στην επιστημονική «ανακάλυψη» της Μεσογείου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις επιστημονικές αποστολές που συνόδευαν τα γαλλικά εκστρατευτικά σώματα στην Αίγυπτο (1798), στο Μωριά (1829-1831) και στην Αλγερία (1839-1841)⁴, η πατρότητα της Μεσογείου ως περιοχής και αργότερα ως ζωτικού χώρου (*Lebensraum*) ήταν μια γερμανική υπόθεση, όπως άλλωστε και η ίδια η θεμελίωση της σύγχρονης γεωγραφικής επιστήμης.

Ο πρώτος που αντιλήφθηκε τη Μεσόγειο ως διακριτή γεωγραφική ενότητα ήταν ο Carl Ritter. Εμβληματική φιγούρα της νεότερης γεωγραφίας, ο Ritter υπήρξε εισηγητής των νέων ταξινομητικών κριτηρίων στη γεωγραφική επιστήμη και θεμελιωτής της νέας γερμανικής γεωγραφίας, της λεγόμενης περιφερειακής γεωγραφίας (*regionale Geographie*). Η τελευταία αποτελούσε μια σύνθεση των δύο αντιτιθέμενων γερμανικών γεωγραφικών παραδόσεων, του γεωγραφικού ντετερμινισμού του Alexander von Humboldt και των πρώιμων ανθρωπογεωγραφικών προσεγγίσεων⁵. Επρόκειτο για μια συστηματική περιγραφή των διαφόρων περιοχών του κόσμου, από τη σκοπιά τόσο του φυσικού όσο και του πολιτισμικού τους περίγυρου. Συγκεκριμένα, η περιφερειακή γεωγραφία μελετούσε την αλληλεπίδραση μεταξύ των φυσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που εντοπίζονταν σε μια συγκεκριμένη περιοχή του κόσμου και της έδιναν την ιδιαίτερη φυσιογνω-

3. Leighly, J., "Methodologic Controversy in Nineteenth Century German Geography", *Annals of the Association of American Geographers* 28 (1938), 241. Γενικά για τα ρεύματα της γεωγραφικής σκέψης του 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα, βλ. Livingstone, D. N. - Withers, Ch. W. J., *Geography and Enlightenment*, Σικάγο 1999.

4. Bourguet, M. N. κ.ά. (ed.), *L'invention scientifique de la Méditerranée: Egypte, Morée, Algérie*, Παρίσι 1998.

5. Leighly, ό.π., 238-258.

μία της⁶. Πρώτος λοιπόν ο Ritter το 1817, αναφερόμενος στις χώρες της Βόρειας Αφρικής, κάνει λόγο για «μεσογειακές χώρες» (Mittelmeerländer) και τις αποσπά, τουλάχιστον ως φυσικούς τύπους, από την αφρικανική ήπειρο⁷.

Η ανάπτυξη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα της γερμανικής ανθρωπογεωγραφίας σήμαινε και την αναβάθμιση της Μεσογείου σε ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης. Στα δημοσιεύματά του σχετικά με τη φυσική γεωγραφία και το κλίμα των χωρών της μεσογειακής ακτογραμμής ο Theobald Fischer έκανε λόγο για μια «ζώνη» ή «περιοχή» με κοινά χαρακτηριστικά που διαπερνούσε τα πολιτικά σύνορα. Τα διάφορα μέρη αυτής της ζώνης, κατά τον Fischer, όχι μόνο έμοιαζαν μεταξύ τους αλλά βρισκόνταν σε σχέση γεωμορφολογικής, ιστορικής και οικονομικής αλληλεπίδρασης και μοιράζονταν ένα κοινό παρελθόν, καθώς η περιοχή υπήρξε το θέατρο μεγάλων ιστορικών γεγονότων και μήτρα της ανθρώπινης πνευματικότητας, όπως αυτή εκφράστηκε στην τέχνη και τη θρησκεία⁸. Στην ίδια κατεύθυνση ο γνωστός από τις μελέτες του για τη γεωγραφία της ελληνικής χερσονήσου Alfred Philippson εξέδιδε το 1904 το κλασικό έργο *Das Mittelmeergebiet. Seine geographische und kulturelle Eigenart*, δηλαδή: *Η περιοχή της Μεσογείου. Η γεωγραφική και πολιτισμική της ιδιαιτερότητα*.

Η μεσογειακή φύση και το μεσογειακό κλίμα σε συνδυασμό με τον μεσογειακό άνθρωπο και τον μεσογειακό πολιτισμό, όλοι αυτοί οι κοινοί τόποι της σύγχρονης αντίληψης για τη Μεσόγειο, πρωτοαναδείχθηκαν συστηματικά μέσα στα έργα των γερμανών και αργότερα των γάλλων γεωγράφων του 19ου αιώνα⁹. Η έμφαση των πρώιμων γεωγραφικών μελετών στο ρόλο της γεωμορφολογίας, της βλάστησης και του κλίματος στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και του πολιτισμού εν γένει ήταν απόλυτα συμβατή με τη θετι-

6. Blotvogel, H. H., "Geschichte der Geographie", στο Brunotte, E. κ.ά. (ed.), *Lexikon der Geographie in vier Bänden*, Χαϊδελβέργη 2001, 39.

7. Ritter, C., *Die Erdkunde: Im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte der Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie*, τ. I, Βερολίνο 1817, 1042. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται εδώ σχετικά με την εννοιολόγηση της Μεσογείου από τη γερμανική γεωγραφική επιστήμη αντίληφθηκαν από τις εργασίες: Freund, B., "Mediterranean Studies in German Geography", στο *Work Papers "Mediterranean Conundrums. Pluridisciplinary Perspectives for Research in the Social Studies"*, RMSH1, 2004, 1-12 (δικτυακός τόπος: <http://periples.mmsch.univ-aix.fr/REMSH/Publication/berlin/Freund.pdf>) και κυρίως από την κριτική επισκόπηση του Yossi Ben-Artzi, "The Idea of Mediterranean Region in Nineteenth-to Mid Twentieth-Century German Geography", *Mediterranean Historical Review* 19 (2004), 2-15. Δεν στάθηκε δυνατό να συμβουλευτώ τη μελέτη των Stroch, W. - Meiring Gr., *La Méditerranée allemande*, Παρίσι 2000.

8. Fischer, Th., *Beiträge zur physischen Geographie der Mittelmeerländer*, Λευψία 1877· *Studien über das Klima der Mittelmeerländer*, Petermanns Mitteilungen No 58, Γκότα 1879· *Mittelmeerbilder*, Λευψία/Βερολίνο 1906. Βλ. σχετικά, Yossi Ben-Artzi, ό.π., 7-9.

9. Βλ. Nordman, D., "La Méditerranée dans la pensée géographique française (vers 1800-vers 1950)", στο Guillot, Cl. κ.ά. (ed.), *From the Mediterranean to the China Sea: Miscellaneous Notes*, Βιερμπάντεν 1998, 1-20.

κιστική επιστημονική σκέψη της εποχής, που αναγνώριζε τη φύση ως καθοριστικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης. Κυρίως, όμως, η μετατροπή της Μεσογείου από θάλασσα σε περιοχή υπήρξε παραπροϊόν μιας νέας εννοιολόγησης του χώρου που κλήθηκε να ορθολογικοποιήσει και να νομιμοποιήσει γεωπολιτικές φιλοδοξίες σε μια εποχή ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού. Με τις επιστημολογικές παρακαταθήκες της δαρβίνειας θεωρίας της εξέλιξης και της θεωρίας της οργανικής αναλογίας του Herbert Spencer στις αποσκευές του, ο πατέρας της γερμανικής ανθρωπογεωγραφίας Friedrich Ratzel διατύπωσε το 1901 τη θεωρία του περί ζωτικού χώρου (Lebensraum). Ο Ratzel αντιλήφθηκε το κράτος ως ζωντανό οργανισμό, υποκείμενο στο νόμο της εξέλιξης. Συγκεκριμένα, το είδε ως σώμα ανθρώπων που ζούσαν σε συγκεκριμένο έδαφος, από το οποίο αντλούσαν και τα μέσα συντήρησής τους. Το κίνητρο του χώρου (Raummotiv), η διηνεκής δηλαδή τάση του σώματος να επεκτείνεται σε νέο ζωτικό χώρο, θεωρήθηκε φυσιολογικό σύμπτωμα της βιολογικής ανάπτυξης κάθε νέου και δυνατού οργανισμού. Και τέτοιος ήταν μόνο το κράτος που διέθετε κουλτούρα (Kultur), δηλαδή πυκνό πληθυσμό που συνδεόταν τόσο στο εσωτερικό του όσο και με το έδαφος με πνευματικούς δεσμούς¹⁰.

Ο ίδιος ο Ratzel είχε ασχοληθεί με τη Μεσόγειο και είχε κυρίως σταθεί στον μοναδικό πολιτισμικό της ρόλο ως ενδιάμεσης περιοχής μεταξύ τριών ηπείρων. Δεν παρέλειπε όμως να την ταξινομήσει ως ευρωπαϊκή¹¹. Πιο σαφής ο Theobald Fischer, υπογράμμιζε στους προλόγους των μελετών του τη σημασία της γεωγραφικής εξερεύνησης της Μεσογείου για το γερμανικό εμπόριο και τη γερμανική εξωτερική πολιτική¹².

Αν μέσα στο δεύτερο μισό του 19ου και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα η Μεσόγειος μετατράπηκε από θάλασσα σε γεωγραφική περιοχή, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου απέκτησε ακόμα μία ιδιότητα: έγινε γεωπολιτικός χώρος. Οι φιλοδοξίες του Μουσολίνι για αναβίωση της ρωμαϊκής *mare nostrum*, οι γερμανικές διεκδικήσεις του Lebensraum, τα βρετανικά ενδιαφέροντα για ασφαλείς διόδους προς τον Ινδικό και η γαλλική αποικιακή παρουσία στο Μαγκρέμπ κατέστησαν τη Μεσόγειο χώρο μεγάλης γεωπολιτικής σημασίας. Η περιφερειακή γεωγραφία και η ανθρωπογεωγραφία της Μεσογείου έδωσαν τη θέση τους στην πολιτική γεωγραφία, ενώ δίπλα στους γεω-

10. Ratzel, Fr., “Der Lebensraum. Eine biographische Studie”, στο *Festgabe für Albert Schäffle*, Τίμπιγκεν 1901, 101-189. Βλ. σχετικά, Smith Woodruff, D., “Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum”, *German Studies Review* 3 (1980), 51-68· Peet, R., “The Social Origins of Environmental Determinism”, *Annals of the Association of American Geographers* 75 (1983), 313-316. Γενικότερα για τη συμβολή της γερμανικής γεωγραφικής επιστήμης στην ιδεολογική θεμελίωση του γερμανικού εθνικισμού, βλ. Sandner, G., “In Search of Identity: German Nationalism and Geography, 1870-1910”, στο Hooson, D. (ed.), *Geography and National Identity*, Οξφόρδη 1994, 71-92.

11. Ratzel, Fr., *Völkerkunde*, τ. III, Λειψία 1888, 731-735.

12. Βλ. σημ. 8.

γράφους προστέθηκαν πολιτικοί αναλυτές, δημοσιογράφοι, ειδικοί της γεωπολιτικής και των διεθνών σχέσεων. Στις σχετικές ιταλικές, γαλλικές, βρετανικές και γερμανικές μελέτες γίνεται λόγος για «μεσογειακό πρόβλημα» και το ενδιαφέρον πλέον δεν βρίσκεται μόνο στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Μεσογείου, αλλά και στη θέση της στην ιστορία και κυρίως στην θέση της στο γεωπολιτικό σύστημα της εποχής¹³. Από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα της διανοητικής παραγωγής της περιόδου αποτελεί το έργο του διευθυντή του περιοδικού *Zeitschrift für Geopolitik*, Hans Hummel, με τίτλο *Der Mittelmeerraum. Zur Geopolitik eines maritimen Grossraumes*, που εκδόθηκε στη Χαϊδελβέργη το 1936. Ξεκινώντας με την καθιερωμένη πλέον περιγραφή του ιδιαίτερου μεσογειακού περιβάλλοντος και κλίματος και την επίσης καθιερωμένη διαπίστωση ότι η περιοχή αποτελούσε το θέατρο ιστορικών γεγονότων, καθοριστικών για την εξέλιξη της Ευρώπης, ο Hummel συνέχιζε με την παρουσίαση των σημαντικότερων σύγχρονων πολιτικών δυνάμεων της περιοχής – δηλαδή της Ιταλίας του Μουσολίνι, της Ισπανίας του Φράνκο και της Τουρκίας του Ατατούρκ– και κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι λαοί που διαβιούσαν κατά μήκος της μεσογειακής ακτογραμμής ξαναγυρνούσαν στο προσκήνιο της ιστορίας ως καθοριστικός παράγοντας της παγκόσμιας τάξης. Προειδοποιούσε μάλιστα τη Βρετανία, ότι σε περίπτωση που διανοείτο να διαταράξει αυτήν την ιστορική εξέλιξη θα συναντούσε τη σθεναρή αντίδραση του πνεύματος της «μεσογειακής προσωπικότητας» που ήταν δυνατότερο από το πνεύμα των Βερσαλλιών¹⁴.

Όταν, λοιπόν, το 1949 ο Fernand Braudel προχωρούσε στην πρώτη έκδοση του έργου του *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, η Μεσόγειος απήχε ήδη πολύ από το να είναι απλώς μια θάλασσα. Ως προϊόν μιας πνευματικής περιπλάνησης περίπου δυόμιση δεκαετιών, η *Μεσόγειος* φέρει τα ίχνη του διανοητικού κλίματος της εποχής της και των προσωπικών εμπειριών του ιστορικού. Η δεκάχρονη σχεδόν παραμονή του Braudel στην Αλγερία και η παρακολούθηση από κοντά της προσπάθειας των οργανικών διανοουμένων του αποικιοκρατικού καθεστώτος για αναβίωση της ιδέας της «λατινικής Αφρικής» με άμεσες αναφορές στο ρωμαϊκό παρελθόν και για κατασκευή μιας λατινικής μεσογειακής ταυτότητας που να συνδέει τους ευρωπαϊκής καταγωγής κατοίκους του Μαγκρέμπ, το σύντομο αλλά ουσιαστικό για την εμπέδωση μιας παγκόσμιας προοπτικής του ωκεανού πέρασμα από το Σάο Πάολο, ο παρισινός κύκλος των *Annales* και οι στοχασμοί της νέας ιστορίας, η αιχμαλωσία στο Mainz και η γνωριμία με τον κόσμο της γερμανικής γεωγραφίας, όλα αυτά

13. Βλ. χαρακτηριστικά τη μελέτη του East Gordon, "The Mediterranean Problem", *Geographical Review* 28 (1938), 83-101, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στις γερμανικές, ιταλικές, γαλλικές και βρετανικές γεωπολιτικές μελέτες περί τη Μεσόγειο λίγο πριν την έναρξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου.

14. Στο ίδιο 90. Βλ. και Yossi Ben-Artzi, ό.π., 12.

μαζί, συνέθεσαν το διανοητικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκε η μπρωντελιανή *Μεσόγειος*¹⁵.

Παρά το γεγονός ότι η μεσογειακή προοπτική είχε αναδειχθεί και από προγενέστερους ιστορικούς¹⁶, με τον Braudel η Μεσόγειος γίνεται για πρώτη φορά η ίδια υποκείμενο της ιστορίας και η μορφολογική, κλιματολογική, πολιτισμική, ιστορική ή όποια άλλη ενότητά της κατοχυρώνεται ως επιστημονικό παράδειγμα. Η *Μεσόγειος* του Braudel αποτέλεσε εμβληματικό προϊόν της ιστοριογραφικής παραγωγής του 20ού αιώνα και το έργο αναφοράς για τη μεσογειακή ιστορία. Δέχθηκε επίσης και πολλές κριτικές, η πλειονότητα των οποίων επικεντρώθηκε στον εξοστρακισμό της οπτικής του χρόνου από την αντίστοιχη του χώρου και στη χρήση μιας ακίνητης γεωγραφίας ως πρίσματος ανάγνωσης της κοινωνίας¹⁷.

Για το θέμα αυτού του άρθρου μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει, πάντως, η κριτική διαπίστωση των Peregrine Horden και Nicholas Purcell στο πόνημά τους *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History* που εκδόθηκε το 2000, φιλοδοξώντας να αποτελέσει το νέο επιστημονικό παράδειγμα της μεσογειακής ιστορίας¹⁸, ότι δηλαδή η *Μεσόγειος* του Braudel αντί για την αφετηρία σηματοδότησε το τέλος των μεσογειακών σπουδών. Ο Braudel τα είχε πει όλα και καμιά μελέτη δεν θα μπορούσε να προσθέσει κάτι σημαντικό. Ειδικά μετά τη δεύτερη, αναθεωρημένη έκδοση της *Μεσογείου*, το 1966, η Μεσόγειος ως περιοχή και ως ενότητα παύει να προσελκύει το ενδιαφέρον των ιστορικών και των γεωγράφων και δεν καταφέρνει να συγκροτηθεί σε ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο στο εσωτερικό των διαφόρων κοινωνικών επιστημών, με εξαίρεση την κοινωνική ανθρωπολογία που στο εξής θα δίνει τον τόνο στην παραγωγή επιστημονικού λόγου περί Μεσογείου¹⁹.

Η ανακάλυψη στις αρχές της δεκαετίας του 1960 της Μεσογείου ως πεδίου εθνογραφικής έρευνας από βρετανούς και κυρίως αμερικανούς ανθρωπολόγους δεν ήταν ασύνδετη με τη συγκρότηση μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο των λεγόμενων “area studies programs” στα πανεπιστημιακά ιδρύματα των ΗΠΑ. Τα προγράμματα αυτά αξιοποιούσαν διεπιστημονικές έρευνες με στόχο

15. Paris, Er., *La genèse intellectuelle de l'oeuvre de Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Athènes 1999.

16. Για τον πρόδρομο ρόλο των Mikhail Rostovtzeff, Henri Pirenne και Shlomo Dov Goitein στην ιστορική πραγμάτευση της Μεσογείου ως ενότητας, βλ. Horden - Purcell, ό.π., 31-35.

17. Βλ. χαρακτηριστικά, Dosse, Fr., *Η ιστορία σε ψίχουλα. Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφ. Α. Βλαχοπούλου, Ηράκλειο 1993, 141-165.

18. Το βιβλίο *Corrupting Sea* προκάλεσε ζωηρή συζήτηση στο πλαίσιο των ιστορικών σπουδών περί τη Μεσόγειο. Τα βασικά σημεία, στα οποία έχει επικεντρωθεί η κριτική στο συγκεκριμένο έργο, αλλά και τις απαντήσεις των ίδιων των συγγραφέων σ' αυτήν μπορεί κανείς συνοπτικά να παρακολουθήσει στο, Horden P. - Purcell N., “Four Years of Corruption: A Response to Critics”, στο Harris, *Rethinking Mediterranean*, 348-376.

19. Βλ. Horden - Purcell, ό.π., 39-43 και οι ίδιοι, “AHR Forum: The Mediterranean and ‘the New Thalassology’”, *American Historical Review* 111 (2006), 727.

την οργάνωση της γνώσης γύρω από μεγάλες μη-ευρωπαϊκές περιοχές του πλανήτη. Ως ένα βαθμό η ανάπτυξή τους ανταποκρινόταν στο κλίμα του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού και στην ανάγκη αποτελεσματικότερης οργάνωσης της γεωπολιτικής και οικονομικής επιρροής των ΗΠΑ στις διάφορες περιοχές του κόσμου²⁰.

Η Μεσόγειος, ωστόσο, δεν εντάχθηκε ποτέ συστηματικά στο πρόγραμμα των area studies, προφανώς για τον ίδιο λόγο που οι μεσογειακοί πολιτισμοί δεν χωρούσαν εύκολα στις τυπικές εθνογραφικές κατηγορίες. Με άλλα λόγια, δεν ήταν ούτε τόσο εξωτικοί ούτε τόσο οικείοι. Όπως έχει σημειώσει ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld, *η επέκταση της εθνογραφίας στη λεκάνη της Μεσογείου δημιούργησε την ανάγκη μηχανισμών εξωτικοποίησης ώστε να νομιμοποιηθεί η έρευνα σε μια περιοχή που δεν είναι παρά η πίσω αυλή ενός οικείου πολιτισμικού χώρου. Ένας από τους μηχανισμούς αυτούς είναι η εκτεταμένη βιβλιογραφία που παρουσιάζει την τιμή και την ντροπή ως τις κατεξοχήν ηθικές αξίες της μεσογειακής κοινωνίας*²¹.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της ανθρωπολογικής έρευνας η Μεσόγειος θεματοποιήθηκε ως ζώνη πολιτισμικής διαφοράς. Η τιμή και η ντροπή σε συνδυασμό με την πατρωνία, δηλωτικά ενός διάχυτου πρωτογονισμού, αναδείχθηκαν σε κλειδιά για την ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων στην περιοχή²².

Αν η «μεσογειακότητα» (mediterraneanism)²³, η υποστασιοποίηση δηλαδή της γεωγραφικής, περιβαλλοντικής, πολιτισμικής ή όποιας άλλης ιδιαιτερότητας της περιοχής, υπήρξε δημιούργημα του επιστημονικού λόγου, η ένταξη της Μεσογείου στην παγκόσμια τουριστική αγορά μετέτρεψε την ακαδημαϊκή μεσογειακότητα σε προϊόν μαζικής κατανάλωσης. Σήμερα, η πλέον διαδεδομένη και ισχυρή εικόνα της Μεσογείου είναι αυτή που σχετίζεται με τις καλοκαιρινές διακοπές. Η οικειοποίηση της μεσογειακότητας από τις ίδιες τις χώρες και τους πληθυσμούς της μεσογειακής ακτογραμμής εξυπηρετούσε, βέβαια, ανάγκες προβολής στην τουριστική αγορά, λειτούργησε, όμως, και

20. Rafael, V. L., "The Cultures of Area Studies in the United States", *Social Text* 41 (1994), 91-111.

21. Herzfeld, M., *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφ. Ρ. Ασπρινάκη, Αθήνα 1998, 18-19.

22. Χαρακτηριστικά, Peristiany J. G. (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Λονδίνο 1965. Για μια κριτική επισκόπηση της εθνογραφικής παραγωγής για τη Μεσόγειο, βλ. Albera, D. - Blok A., "Introduction. The Mediterranean as a Field of Ethnological Study. A Retrospective", στο οι ίδιοι - Bromberger Christian (ed.), *L'anthropologie de la Méditerranée - Anthropology of the Mediterranean*, Aix-en-Provence 2001. Προσβάσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο δικτυακό τόπο http://adam.mmsh.univ-aix.fr/Med_anthropology/Med_anthropology_Pub.htm

23. Πρόκειται για νεολογισμό που πρωτοχρησιμοποιήσε ο Herzfeld κατά το πρότυπο του "Orientalism" του Ed. Said. Βλ. Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, 84 (σημείωση του επιμελητή).

σαν ρεπερτόριο θετικών αναπαραστάσεων και υπερήφανων μεσογειακών ταυτοτήτων. Ο ανδρισμός, το ταμπεραμέντο, το φιλότιμο ήταν ό,τι διέθεταν οι μεσογειακοί λαοί και στερούνταν οι Βορειοευρωπαίοι. Ήδη πριν από την ανακάλυψη της φολλκλόρ, τουριστικής Μεσογείου, εξάλλου, η Μεσόγειος, ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού αυτή τη φορά, είχε αποτελέσει δεξαμενή απ' όπου τα σύγχρονα εθνικά κράτη της περιοχής μπορούσαν να αντλήσουν εξαιρετικό υλικό για την πλοκή των εθνικών τους αφηγημάτων²⁴.

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, πάντως, η μεσογειακότητα όσο και η ιδέα της πολιτισμικής ενότητας της Μεσογείου δεν έμειναν αλώβητες. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο προβληματισμός σχετικά με την εγκυρότητα των ολιστικών ερμηνευτικών σχημάτων σε συνδυασμό με τη νέα ανάγνωση της ιστορίας των πρώην αποικιών οδήγησαν στην αμφισβήτηση των παλαιότερων ουσιοκρατικών προσεγγίσεων της Μεσογείου, ενώ αμφισβητήθηκε ακόμα, ιδιαίτερα στο χώρο της ανθρωπολογίας, και η καταλληλότητα ή η χρησιμότητα της Μεσογείου ως κατηγορίας²⁵.

Παρά τις προσπάθειές αποδόμησής της, ίσως και ως απόρροια αυτών, είναι, πάντως, γεγονός ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες η Μεσόγειος γνωρίζει μια άνευ προηγουμένου δημοτικότητα στον ακαδημαϊκό χώρο. Οι μεσογειακές σπουδές τείνουν να γίνουν διακριτό επιστημονικό πεδίο, ενώ η μεσογειακή διάσταση, τουλάχιστον στη ρητορική της εκδοχή, εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο σε επιστημονικές επιθεωρήσεις, σε ερευνητικά προγράμματα και σε θεματικές συνεδριών. Σήμερα και στο βαθμό που δεν παραμένει απλώς ρητορικό σχήμα, η μεσογειακή προοπτική προβάλλει ως εναλλακτικό πλαίσιο μελέτης, στη θέση του κλασικού κόσμου, της αυτοκρατορίας ή του έθνους κράτους²⁶. Βρισκόμαστε άραγε μπροστά σε μια νέα ανακάλυψη της Μεσογείου;

Αν οι ιστορικοί και οι άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες προβληματίζονται ακόμα γύρω από την ποιότητα της κατηγορίας «Μεσόγειος», πολιτικοί και οικονομικοί αναλυτές και επιτελεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν ήδη αποφανθεί για τη νέα ιδιότητα της Μεσογείου. Στην εξωραϊσμένη της μορφή, ως θάλασσα των πολιτισμών, της αρμονικής συμβίωσης των διαφορετικών εθνοτι-

24. Βλ. Shavit, Y., "The Mediterranean World and 'Mediterraneanism': The Origins, Meaning, and Application of a Geo-Cultural Notion in Israel", *Mediterranean Historical Review* 3 (1988), 96-119; Liakos, A., "Historical Time and National Space in Modern Greece", *Mediterranean Historical Review* [Special Issue: Political Uses of the Past] 16 (2001), 208, 219.

25. Από τους δριμύτερους πολέμιους της χρήσης της Μεσογείου ως εθνογραφικής κατηγορίας είναι ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld. Βλ. χαρακτηριστικά, Herzfeld, M., "Practical Mediterraneanism: Excuses for Everything, from Epistemology to Eating", στο Harris, *Rethinking Mediterranean*, 45-63. Για τις προοπτικές της σύγχρονης ανθρωπολογίας της Μεσογείου, βλ. Bromberger Ch. - Durand J.-Y., "Faut-il jeter la Méditerranée avec l'eau du bain?", στο Albera - Blok - Bromberger, *L'anthropologie de la Méditerranée - Anthropology of the Mediterranean*, ό.π. Προσβάσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο δικτυακό τόπο http://adam.mmssh.univ-aix.fr/Med_anthropology/Med_anthropology_Pub.htm

26. Βλ. Morris, I., "Mediterraneanization", *Mediterranean Historical Review* 18 (2003), 30-55.

κών και θρησκευτικών ομάδων, και κυρίως των εμπορικών συναλλαγών η Μεσόγειος προβάλλεται σήμερα ως το θετικό ιστορικό πρότυπο της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης²⁷.

Μέσα σε περίπου ενάμιση αιώνα η Μεσόγειος έχει γίνει περιοχή, κλιματική ζώνη, ανθρωπογεωγραφική ενότητα, γεωπολιτικός χώρος, ιστορικό υποκείμενο, ζώνη πολιτισμικής διαφοράς και, πρόσφατα, μοντέλο παγκοσμιοποίησης. Τι μένει στους νέους ερευνητές να κάνουν; Μάλλον αυτό που ο Michael Herzfeld, έμμεσα, προτείνει σε όσους ασχολούνται με τη Μεσόγειο: να της θέτουν τόσα πολλά ερωτήματα, σε βαθμό που να απειλούν την ίδια της την ύπαρξη.

27. Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα που έχουν δημοσιευθεί στο πλαίσιο της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης (Διαδικασία Βαρκελώνης, EUROMED), η οποία δρομολογήθηκε το 1995 με στόχο την προώθηση του πολιτικού διαλόγου μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μεσογειακών χωρών, καθώς και την ενίσχυση της ασφάλειας και της εμπορικής επικοινωνίας, με τη δημιουργία μιας ζώνης ελεύθερων συναλλαγών. Δικτυακός τόπος: http://ec.europa.eu/external_relations/euromed/

Beyond the Sea. The Mediterranean as conceptual category

Vaso Seirinidou

Whether as unified political space under the scepter of Rom, or as international market and economic space under the control of Venice, as a “religious sea” in the times of the Crusades, or as a “cultural sea” in the Renaissance, the Mediterranean has never been solely a water surface. However, the idea of the Mediterranean as a distinct geographical unit with a specific natural environment that produces a particular way of life and culture is less old than we probably imagine. This article examines the various ways and discourses, through which the Mediterranean has been transformed from a sea basin into an interpretative category for social and cultural phenomena. It focuses on the main turning points of this conceptualization process, starting with the German geographical science of the 19th century that conceived as first the Mediterranean as a distinct geo-cultural unit, to follow on with the conceptualizations of the Mediterranean in the context of the early 20th century geopolitics as well as in the context of the post war anthropology and historiography. The paper discusses also the role of the tourist industry in the creation of the image of the Mediterranean and concludes with some critical remarks on the contemporary political uses of the Mediterranean past.

Σελιδοποίηση - Σχεδιασμός εξωφύλλου
Άννα Πατρινού
E-mail: an.patrinou@gmail.com

Επιμέλεια Έκδοσης
Σπύρος Μοσχονάς

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία
Αλφάβητο ΑΕΒΕ